

si i niz novih grešaka, poput toga da je Moša Pijade pripadao desnici u KPJ (str. 64), da je Lucija Bauer / Johanna König poginula (str. 121) ili da je Horvatin u listopadu 1938. bio mrtav godinu i pol (str. 89, 125). U knjizi se nalazi i niz zapanjujućih ekstremnih ljevičarskih stavova poput onih o „izdajicama” u KPJ ili o tome da su „kapitalističke sile” bile naklonjene fašizmu 1937. godine (str. 83), te prešućivanje da je Pavle Bastajić djelovao kao egzekutor u Sovjetskom Savezu (str. 69). Najveće su mane knjige ipak šuplja objašnjenja frakcijskih sukoba koja se koncentriraju na Narodnu frontu, ignorirajući središnje probleme o kojima su jugoslavenski komunisti stalno pisali, a to su nacionalno i agrarno pitanje u Jugoslaviji, kao i potpuno nepoznavanje njemačke i ruske historiografije doktoranda iz Regensburga koji je boravio i u Moskvi. One su nakon „arhivske revolucije” devedesetih godina u nizu debelih svezaka temeljito obradile funkcioniranje Kominterne na primjerima drugih komunističkih partija. Unatoč čitljivom prijevodu i većinom dobro odrađenom uredničkom poslu nakladničke kuće Srednja Europa, sve navedeno ne preporučuje ovu knjigu autora „inspiriranog idejom komunizma”. Inače, ironično je da jedan njemačko-ruski zbornik o velikoj čistki nosi naslov *Verbrechen im Namen der Idee*.

Matko Globačnik

Xavier Bougarel, *Kod Titovih partizana. Komunisti i seljaci u Bosanskoj krajini 1941-1945*. (Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2023), 194 str.

Francuski povjesničar Xavier Bougarel, stručnjak za različite aspekte bosansko-hercegovačke povijesti, u svojoj najnovijoj knjizi, nakon prethodne o njemačkoj 13. SS diviziji koja je djelovala u Bosni, ponovno se bavi temom iz Drugoga svjetskog rata, odnosno Narodnooslobodilačkim pokretom (NOP) u Bosanskoj krajini.

Na početku knjige nalazi se 11 zemljovida koji čitatelju olakšavaju praćenje teksta. Slijedi „Uvod” (str. 19–33), u kojem Bougarel objašnjava zašto se odlučio za proučavanje NOP-a u zapadnim dijelovima Bosne, odnosno u Bosanskoj krajini. Na početku Drugoga svjetskog rata to je područje bilo uglavnom ruralno i naseljeno najvećim dijelom srpskim stanovništvom, no znatno su bili prisutni i muslimani, a manjim dijelom i Hrvati. Upravo će Bosanska krajina biti jedno od najsnažnijih oporišta NOP-a tijekom cijeloga rata. Sve to stvara dobru polaznu točku za proučavanje NOP-a jer se može pratiti kakav je bio odnos toga pokreta prema seljaštvu, a i kakva je bila njegova politika u višenacionalnoj, viševjerskoj sredini.

Bougarel je u „Uvodu” u sažetim crtama objasnio glavne značajke prve jugoslavenske države, njezin slom u travnju 1941. i ratne događaje koji su uslijedili. Bosanska krajina, kao i cijela Bosna i Hercegovina, ulaze u sastav Nezavisne Države Hrvatske (NDH) na čelu s ustaškim pokretom. Protusrpska politika i državni teror NDH zatim dovode do masovnoga ustanka srpskoga stanovništva, a jedno od žarišta toga ustanka jest i u Bosanskoj krajini.

Pritom autor, kako i objašnjava u „Uvodu”, kao temu svoje knjige ne uzima vojnu sastavnicu NOP-a, odnosno razvoj partizanske, Narodnooslobodilačke vojske, nego se usredotočuje na političke i gospodarske značajke NOP-a, odnosno na djelovanje Komunističke partije Jugoslavije (KPJ), kao i odnos NOP-a sa seljaštvom Bosanske krajine.

Prvo poglavlje („Bratstvo jugoslavenskih naroda”, str. 35–67) opisuje kako su KPJ, odnosno NOP radili na uspostavi „bratstva i jedinstva”, tj. suradnje i povjerenja među narodima u Bosanskoj krajini. Tu su opširno opisani agitacija i propaganda, kao i drugi naponi NOP-a da, osim Srba, u svoje redove privuče i muslimane i Hrvate. U tome su, postupno, ostvareni određeni uspjesi, iako opisani razdor nije bio prevladan ni do kraja rata.

Komunisti su također težili afirmirati ono što će postupno postati nova jugoslavenska država, federativna republika pod komunističkom vlašću, a nasuprot prethodnoj Kraljevini Jugoslaviji. Pritom je trebalo politički raditi sa Srbima, koji su i dalje bili vjerni kraljevskoj kući Karađorđevića. Tako se, primjerice, i u proljeće 1944. među Srbima u Bosanskoj krajini moglo čuti da je „država bez kralja, kao ovce bez čobana” (str. 53). Zato komunisti, odnosno NOP umjesto kralja Petra II. Karađorđevića teže afirmirati maršala Tita kao novoga narodnog vođu.

U drugom poglavlju („Politička participacija masa”, str. 69–100) obrađeno je djelovanje narodnooslobodilačkih odbora (NOO) kao tijela novih narodnih vlasti, čije su osnivanje pokrenuli komunisti. Opisano je kako je narod birao članove tih odbora te obrazovna, dobna i imovinska struktura njihovih članova.

U sklopu težnje komunista da mobiliziraju mase u redove NOP-a posebni naponi poduzimani su na aktiviranju žena i omladine. Zato je u ovom poglavlju velika pozornost posvećena masovnim organizacijama koje su trebale okupiti te dijelove stanovništva, Antifašističkoj fronti žena (AFŽ) i Ujedinjenom savezu antifašističke omladine Jugoslavije (USAOJ), te aktivnostima žena i omladine na područjima pod nadzorom partizana.

U trećem poglavlju („Rukovodeća uloga Komunističke partije”, str. 101–128) opisano je djelovanje KPJ u Bosni i Hercegovini, odnosno u Bosanskoj krajini. Na početku rata, u travnju 1941., u koji KPJ ulazi s dugom tradicijom ilegalnoga djelovanja, ona u Bosni i Hercegovini ima 830 članova, uz 4000 članova Saveza komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ). Na kraju rata, u svibnju 1945., u Bosni i Hercegovini bilo je 12.275 članova KPJ. Dakle, Partija je tijekom rata znatno omasovila svoje redove (osim toga, mnogo članova Komunističke partije poginulo je tijekom rata), ali unatoč tome ona ni na kraju rata nema masovno članstvo.

Osim toga, tijekom rata znatno se promijenila struktura članstva KPJ. Prije rata njezini su članovi većim dijelom radnici ili obrazovanije gradsko stanovništvo, a za vrijeme rata u redove Partije znatnim dijelom pristupaju seljaci. To je otvorilo problem obrazovanja tih novih komunista, koje je nerijetko trebalo naučiti i temeljnim postavkama marksizma-lenjinizma. U ovom poglavlju opisano je kako je Partija obrazovala svoje nove kadrove i kako su za njih sastavljane karakteristike u kojima se opisivala njihova sposobnost za daljnji partijski rad.

Također je prikazan odnos KPJ prema drugim „građanskim” strankama, kao i kako se djelovanje komunista na kraju odražavalo na popunjavanje partizanskih

jedinica ljudstvom. Na početku se one popunjavaju dobrovoljno; uostalom, te su jedinice statične i popunjene seljacima s određenoga područja. No, postupno nastaje potreba stvaranja pokretnih partizanskih jedinica, a od sredine rata partizani provode i prisilnu mobilizaciju ljudstva za popunu svojih redova. Ipak, kako je objašnjeno, partizani su mobilizaciju sagledavali u širem političkom okviru, pa se nekad i u kasnijim razdobljima rata ona nije provodila ako bi bilo ocijenjeno da bi to moglo naštetiti interesima NOP-a.

U četvrtom poglavlju („Privreda oslobođenih područja”, str. 129–158) opisano je kako je NOP upotrebljavao gospodarske potencijale, što se na prvome mjestu odnosilo na poljoprivrednu proizvodnju, odnosno osiguravanje hrane za partizansku vojsku.

Na području Bosanske krajine tijekom rata nije bilo masovne gladi ili umiranja od gladi, ali su ratna pustošenja uvelike smanjila predratne izvore prehrane. Narodnooslobodilački odbori organizirali su zajedničke poljoprivredne radove ili mobilizirali radne jedinice za obavljanje tih radova. Takvim organiziranim zajedničkim radom trebalo je što bolje iskoristiti raspoložive poljoprivredne površine. No, zajedničkim radom težilo se afirmirati i međusobnu solidarnost u okviru NOP-a, odnosno bratstvo i jedinstvo među narodima. Primjerice, organizirano je da srpski seljaci u poljoprivrednim radovima pomognu muslimanima i obratno.

U ovom je poglavlju također analizirano u kojoj je mjeri NOP hranu i druga sredstva od seljaka prikupljao dobrovoljnim prilozima, a u kojoj se mjeri primjenjivala rekvizicija, odnosno konfiskacija. Prikazana je i uloga krijumčarenja robe između područja pod nadzorom partizana i onih pod nadzorom vlasti NDH, tj. kako se, umjesto plaćanja roba i usluga novcem, razvila razmjena dobara i usluga, kao i važnost monopolskih proizvoda (sol, duhan itd.) u takvim odnosima razmjene dobara.

NOP je od naroda, odnosno seljaka, morao neprestano zahtijevati nove napore i davanja. Da bi za to uzvratio narodu, težio je stanovništvu osigurati zdravstvenu zaštitu, razvijajući mjere održavanja javne higijene i suzbijanja zaraznih bolesti. Uz to je NOP organizirao tečajeve opismenjavanja i razvijao svoje osnovno školstvo. Tako su komunisti težili pokazati da se brinu za stvarne narodne potrebe više nego što su to činile prethodne vlasti.

U ovom poglavlju Bougarel upotrebljava pojam „moralna ekonomija” (*moral economy*). Taj je pojam koristio američki znanstvenik James Scott kad je sredinom 70-ih godina prošloga stoljeća pisao o seljačkim ustancima u jugoistočnoj Aziji da bi objasnio uzroke koji su seljake u određenim trenucima pokretali na ustanak protiv vlasti. U ovoj knjizi pojam „moralna ekonomija” upotrebljava se da bi se opisalo što seljaci u svojem odnosu s NOP-om smatraju pravednim i legitimnim u tadašnjim teškim ratnim uvjetima i oskudici. Dakle NOP, odnosno KPJ, mora neprestano održavati „ravnotežu” prema seljacima tako da oni odricanja koja se od njih očekuju prihvate kao pravedna i legitimna.

U petom poglavlju („Narodna pravda”, str. 159–181) opisano je kako je NOP dijelio pravdu, odnosno kažnjavao svoje protivnike. Narodnooslobodilački odbori imali su i sudsku funkciju, a prema kraju rata bit će uspostavljena i mreža narodnih sudova. Neposredno nakon okončanja rata istaknuti komunistički funkcionar Moša Pijava.

de izjaviti će da je pravosuđe koje je NOP razvijao tijekom rata sudilo po načelu da je zakonito isključivo ono što je u interesu Narodnooslobodilačke borbe, a nezakonito sve ono što toj borbi nanosi štetu.

U suđenjima koja su narodnooslobodilački odbori vodili protiv civila u Bosanskoj krajini kazne su često bile materijalne, primjerice osuđeni je trebao predati određenu količinu živežnih namirnica, ili se izricala kazna prisilnoga rada ili protjerivanja na područje pod nadzorom protivnika. Pritom su i predstavnici NOP-a bili u dvojbi oko sudske prakse narodnooslobodilačkih odbora jer nisu željeli da taj pravosudni sustav izricanjem preoštrih kazni sliči onome bivših „nenarodnih” vlasti.

Poseban problem bilo je kažnjavanje, odnosno suzbijanje ratnih protivnika. U sklopu Narodnooslobodilačke vojske osnovani su i vojni sudovi, koji su u svojem djelokrugu često izricali smrtne kazne na koje su osuđivani ustaše, četnici, špijuni itd. No, nisu bili rijetki slučajevi da se protivnik likvidira na licu mjesta. Prema podacima samih komunista koji su navedeni u ovom poglavlju, nakon što su partizanske jedinice krajem 1942. ušle u Bihać „pojedinci” su iz kuća izvodili „nedužne ljude i samovoljno ih strijeljali na ulici” (str. 166). Nakon što su partizani u listopadu 1944. zauzeli Travnik partijska organizacija u 10. krajiškoj diviziji primijetila je da je bilo određenih „grešaka” jer je izdana naredba „da se ubijaju svi oni koji su sposobni da nose puške, bez obzira da li je kriv ili nije”, a te su likvidacije obavljane „nezgodno i malo na zvjerski način” (str. 166).

Budući da je NOP težio pridobiti pristaše, isticao je da odbija kolektivnu odmazdu prema onima koji su bili povezani s neprijateljem. U agitaciji i propagandi, kao i u postupcima NOP-a, brojni su primjeri da se muslimani i Hrvati ne izjednačavaju s ustašama, kao što ni Srbi pod utjecajem četnika, ili s područja gdje su djelovali četnici, nisu izjednačavani s četnicima. No, nasuprot takvu načelnom stajalištu, u određenim situacijama NOP, odnosno partizanske jedinice ipak provode kolektivnu odmazdu, tj. kolektivno kažnjavanje dijelova stanovništva koje stoji na strani neprijatelja.

U ovom je poglavlju također opisano kako je NOP više puta tijekom rata nudio amnestiju domobranima, četnicima i pripadnicima drugih protivničkih snaga, pozivajući ih da prijeđu u redove partizana. Tako je dio onih koji su ratovali protiv partizana na kraju ipak završio u njihovim redovima. No, ti su pozivi krajem rata bili popraćeni i prijetnjama onima koji se ne odazovu amnestiji. Dakle, prema završnici rata NOP one koji su ostali na strani protivnika, u postrojbama NDH ili četnicima, nerijetko kolektivno označava kao zločince. To je opet stvaralo okvir unutar kojega je na samom kraju rata i neposredno nakon njegova završetka došlo do masovnih likvidacija „narodnih neprijatelja”.

U „Zaključku” (str. 183–187) autor još jednom razmatra glavne značajke NOP-a na području Bosanske krajine, pri čemu je posebno važan element bio odnos između komunista kao pokretača i organizatora ustanka i (srpskih) seljačkih masa. Bougarel to analizira u usporedbi s djelima o seljacima u ustancima, odnosno ratovima XX. stoljeća, čiji su autori spomenuti James Scott, kao i Stathis Kalyvas, Elisabeth Wood i Eric Wolf.

Na samom kraju nalazi se popis zemljovida s početka knjige te popis korištene literature i izvora (str. 189–194).

Bougarel se pri pisanju ove knjige koristio raznovrsnom literaturom i zbirka izvora objavljenim tijekom socijalističke Jugoslavije. Ipak se knjiga uglavnom temelji na arhivskim istraživanjima u Arhivu Bosne i Hercegovine i Historijskome muzeju Bosne i Hercegovine u Sarajevu, kao i u Arhivu Republike Srpske u Banjoj Luci. Autor je koristio brojne dokumente iz tih arhiva i muzeja, uglavnom one koje su nastali djelovanjem narodnooslobodilačkih odbora i KPJ.

Ova knjiga predstavlja vrijedan napor da se rekonstruira i objasni NOP u Bosanskoj krajini kao jednom od glavnih žarišta toga pokreta na čitavom jugoslavenskom prostoru. U cijeloj knjizi prevladava težnja da se raščlambom raznovrsnih izvora, vrlo konkretno i s brojnim zanimljivim pojedinostima, prikaže djelovanje NOP-a i njegov odnos prema stanovništvu te da se na temelju toga donesu zaključci.

Kako navodi i sam autor, nakon sloma socijalističke Jugoslavije povjesničari novonastalih država uglavnom se više nisu bavili NOP-om, a on nije bio česta tema ni povjesničara iz drugih zemalja. Tako ova knjiga svojim odmjerenim pristupom i dobrom utemeljenošću na izvorima na kvalitetan način ponovno otvara temu Narodnooslobodilačkoga pokreta.

Nikica Barić

Stjepan Horvat, *Mi izbjeglice. Razmatranja o suvremenoj hrvatskoj problematici iz perspektive izbjegličkog logora* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2022), 298 str.

Knjigu Stjepana Horvata *Mi izbjeglice. Razmatranja o suvremenoj hrvatskoj problematici iz perspektive izbjegličkog logora* objavio je 2022. Hrvatski institut za povijest. Riječ je o rukopisu, tada već bivšega, rektora Hrvatskoga sveučilišta u Zagrebu napisanom za vrijeme autorova boravka u izbjegličkom logoru Fermo nakon završetka Drugoga svjetskog rata. Rukopis su za objavljivanje priredili Domagoj Tomas i Slađana Josipović, koji se bave temama iz suvremene hrvatske povijesti, a povijest hrvatskoga iseljeničtva jedno je od Tomasovih primarnih područja interesa.

Knjiga započinje predgovorom (str. 7–8), u kojem se opisuje povijest rukopisa. Rukopis Stjepana Horvata *Mi izbjeglice* danas se čuva u Arhivu Papinskoga hrvatskog zavoda sv. Jeronima u Rimu, kamo je dospio 1989. godine. Iako su se neki njegovi transkribirani fragmenti pojavili na stranicama časopisa Matice hrvatske *Kolo* tijekom 90-ih godina, cijeli rukopis do izdavanja ove knjige nikad nije objavljen.

U prvom poglavlju („Od Srijemskih Karlovaca i obala Dunava do Buenos Airesa i obala La Plate: Stjepan Horvat (1895. – 1985.)”, str. 9–16) priređivači knjige iznose autorovu biografiju. Čitatelj doznaje da je Horvat rođen u Srijemskim Karlovcima 1895. godine. Obrazovao se u gimnaziji u rodnome mjestu te je maturu položio u Vinkovcima. Pohađao je geodetski tečaj u Zagrebu i 1918. položio geodetski državni ispit. Isprva radi kao mjernički pristav pri Nadzorništvu katastarske izmjere, a nakon toga u astronomsko-geodetskom odsjeku Vojnogeografskoga instituta u Beogradu. Od 1923. do 1926. bavio se izmjerom grada Tetova. Nakon toga radi kao